

УДК 929.7(477):271.222 (477)]«1917/1930»(091)

**ДІЯЛЬНІСТЬ МАРКА ФЕДОРОВИЧА
ГРУШЕВСЬКОГО ЯК АКТИВНОГО
УЧАСНИКА РУХУ ЗА АВТОКЕФАЛІЮ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ
(1917–1930 РР.)****ACTIVITY OF MARK FEDOROVYCH
HRUSHEVSKY AS AN ACTIVE PARTICIPANT
IN THE MOVEMENT FOR THE AUTOCEPHALY
OF THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE
(1917–1930)**

Журавльов С. А.,
кандидат історичних наук (Харків, Україна),
e-mail: svzhuravlov@ukr.net

Zhuravlov S. A.,
Ph.D in historical science (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: svzhuravlov@ukr.net

Розглянуто факти церковної діяльності Марка Федоровича Грушевського та з'ясовано його здобутки як активного учасника руху за автокефалію православної церкви в Україні 1917–1930 рр. Розкрито погляди М. Ф. Грушевського на церкву, яка має бути цілком незалежною від держави, аполітичною, вільною від будь-яких закордонних релігійних центрів у вирішенні церковних проблем. Саме цю лінію побудови автокефальної церкви разом з іншими священнослужителями і відстоював М. Ф. Грушевський. Проаналізовано здійснені ним заходи, що були спрямовані на розвиток української автокефальної церкви, та визначено фактори, від яких залежав рівень їх успішності. Висвітлено пошук таких форм духовного життя, які б відповідали його поглядам та ідеалам, об'єднували народ, формували громадянську свідомість пересічних українців.

Ключові слова: автокефалія, історія, рід Грушевських, церква, УАПЦ, ВПЦР.

The facts of the church activity of Mark Fedorovich Hrushevsky have been considered and his achievements as an active participant of the movement for the autocephaly of the Orthodox Church in Ukraine in 1917–1930 have been determined. The views of M. F. Hrushevsky as to a church that should be completely independent of the state, apolitical, free from any religious centers in solving church problems have been clarified. Exactly this way of building an autocephalous church was supported by M. F. Hrushevsky together with other clerics. The measures carried out by him, which were aimed at the development of the Ukrainian autocephalous church, have been analyzed and factors determining the level of their success have been defined. The search for such forms of spiritual life, which corresponded to his views and ideals, united people, formed the civic consciousness of ordinary Ukrainians has been outlined.

Keywords: autocephaly, history, the Hrushevsky family, church, UAOC, UOCC.

Постановка проблеми. В українській історіографії наразі домінує персоналістичний підхід – вивчення біографій визначних представників вітчизняної історичної науки доби національного відродження у другій половині XIX – першій третині XX століття.

У цьому контексті не випадковим є гострий інтерес до історичних постатей того періоду, зокрема до представників роду Грушевських, які плідно працювали на теренах українського культурно-духовного відродження. Дослідження внеску видатних особистостей з роду Грушевських у розвиток культурно-освітньої та громадсько-політичної сфер українського суспільства кінця XIX – першої третини XX століття – це один із напрямів вивчення такого визначного явища в українській історіографії, яким є Михайло Сергійович Грушевський.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія по-різному оцінює культурне й громадське життя в Україні в кінці XIX – першій третині XX століття. Взагалі, упродовж тривалого часу всі питання, що стосувалися будь-якої діяльності представників роду Грушевських, з ідеологічних міркувань або фальсифікувалися, або замовчувалися.

Життя та діяльність багатьох осіб з роду Грушевських залишаються малодослідженими. Їх імена та нечисленні факти з їх біографій знаходимо в листах чи публікаціях Михайла Сергійовича Грушевського. Серед таких особистостей, чий життя й діяльність потребують належного наукового опрацювання, є чотириюрідний брат Михайла Сергійовича Грушевського – Грушевський Марко Федорович.

Актуальність заявленої теми дослідження зумовлена її практичною нерозробленістю в науковій літературі. Окреслена проблема лише частково висвітлюється у студіях Сергія Білоконя [1], Ігоря Верби та Юрія Шаповала [2; 27], Ігоря Гирича [5], Миколи Кучеренка [10], Світлани Панькової [11], Руслана Пирого [16]. Значним внеском у сучасну історіографію проблеми стали дисертаційні праці О. П. Валіон [3], В. В. Тельвака [21; 22] та інших, де досліджується діяльність видатних осіб із роду Грушевських.

Метою статті є розкриття та дослідження фактів церковної діяльності Марка Федоровича Грушевського, а також з'ясування його здобутків як активного учасника руху за автокефалію православної церкви в Україні 1917–1930 рр.

У подіях Визвольних змагань помітне місце належить чотириюрідному братові М. С. Грушевського – Маркові Федоровичу Грушевському. Марко Федорович був священником на Чигиринщині. Події 1917 р. різко змінили його життя: після Лютневої революції він переїхав із родиною до Києва, став членом Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР), активним учасником руху за автокефалію православної церкви в Україні. Перші засідання Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яка утворилася в листопаді 1917 р., відбувалися під гаслом визволення та оновлення Церкви. Ідеологи й провідники українського автокефального руху дивилися на церкву як на інституцію, що має бути цілком незалежною від держави, аполітичною, вільною від усіляких закордонних релігійних центрів, соборноправною у вирішенні церковних проблем. Саме цю лінію побудови автокефальної Церкви в Україні сформулювали й відстоювали протоієрей Василь Липківський, Володимир Чехівський, голова ВПЦР Михайло Мороз та єпископ Марко Грушевський. Відзначимо, що до 1917 р. о. Марко був священником російської православної церкви, на яку покладалися функції провідника та знаряддя здійснення внутрішньої політики самодержавства, але він не був слугою царського режиму. М. Ф. Грушевський шукав таких форм духовного життя, які б відповідали його поглядам та ідеалам, об'єднували народ, формували громадянську свідомість пересічних українців.

У період національно-визвольних змагань саме Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) виявила себе як невід'ємна складова українського національно-державного руху, української революції (1917–1921 рр.), тож, природно, Марко Федорович повернувся в бік саме цієї церкви і зробив чималий особистий внесок у її розвій. Взагалі, новостворена УАПЦ притягнула до себе дуже багато духовних осіб, серед яких особливо значною була кількість військових капеланів, які щойно пережили Першу світову війну, а також та частина білого духовенства, яка була цілком національно свідомою і підтримувала ідею створення Української національної церкви. З проголошенням її автокефалії, якраз вони почали згуртовуватися навколо тих діячів, які проголошували згадані ідеї. Проте, за словами митрополита Василя Липківського, процес становлення самої УАПЦ не був легким, бо вона «... побачила світ за надзвичайно тяжких зовнішніх умов, і це тяжко відбилосся на перших кроках відродження Української Церкви» [13, с. 14]. Період 1917–1921 рр. дійсно був чи не найскладнішим в історії України, у тому числі з погляду церковно-державних відносин: влада в країні змінювалася блискавично, і кожен з урядів підходив до справи відродження Української Церкви по-своєму і неоднозначно. У самому тільки Києві одинадцять разів мінялась влада, і в цьому політичному вирі української революції шукав своє місце церковно-визвольний рух.

Відродження Української Автокефальної Православної Церкви розпочалося в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.). Створення українського уряду, проголошення автономії України, а згодом – і незалежності, мали свій вплив і на церковне життя. У своїх спогадах В. Липківський, який пізніше став митрополитом УАПЦ, повалення царського режиму називає початком нової доби в історії українського народу і Української церкви [14, с. 3]. Перш за все, революційні події 1917 р. зруйнували стару державну імперську машину, яка тримала православ'я під важким пресом. Для поки що залежної від російського синоду Української церкви відкрилися нові можливості. Формування національної держави відразу порушило і старий, закостенілий устрій Церкви, який полягав у повному підпорядкуванні її самодержавній російській владі. Проте навіть у порівняно сприятливих для відродження УАПЦ умовах періоду Центральної Ради церковно-державні відносини не були «безхмарними», а відомий вислів керівника держави М. С. Грушевського («обійдемося без попів») розійшовся по всьому Києву і мав негативний вплив на ставлення церковників до Центральної Ради [6, с. 347].

Фактичне ігнорування урядом церковного питання було продемонстроване створенням Департаменту віросповідань, на чолі якого поставили колишнього (розстриженого 11–12 серпня 1917 р.) краснопольського єпископа Никона, в миру Миколу Безсонова, який сам зрікся єпископства, а тепер він повинен був регулювати

стосунки держави з церквою. Звичайно, це призначення не викликали обурення, про що читаємо у спогадах колишнього волинського архієпископа Євлогія (Георгієвського) [4, с. 26–27; 7, с. 159]. Таке ставлення уряду Центральної Ради до церкви наклало відбиток на церковне питання доби української революції. Незважаючи на ці прорахунки в церковно-державних відносинах, більшість інтелігенції і політичних діячів підтримували боротьбу за автокефалію УАПЦ. Поряд із цим, розпочався процес українізації церковного життя, відкривалися перші українські парафії, з'явилися видання богослужбових книг у перекладі українською мовою.

Упродовж 1917–1918 рр. в Україні відбувалися церковні з'їзди і єпархіальні собори. Певні зміни в церковно-юрисдикційному житті накреслив Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р., але його діяльність перервалася з приходом більшовиків (січень–лютий 1918 р.), після чого в Україні сталася державно-політична зміна, і Центральна Рада перестала існувати. Власне, найважливіше історичне значення згаданого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р. полягало передусім у постановці питання про автокефалію, що відразу викликало протест з боку так званої «тихонівської ієрархії», яка, будучи консервативною, не одразу відчула знамення часу і не піддавалася новим суспільно-політичним віянням. Подальше змагання за автокефалію УАПЦ проходило в постійному намаганні здобути єпископат, тобто найвищу церковну владу. Російська ієрархія в Україні неохоче йшла назустріч численним домаганням членів ВПЦР мати єпископат для УАПЦ.

Часи правління гетьманського уряду Павла Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.) стали періодом реакції в українському автокефальному русі. Показовими з цього погляду були друга й подальші сесії Всеукраїнського Православного Собору, що відновив свою роботу в червні 1918 р., на яких практично було перекреслено всі дотеперешні змагання за автокефалію православної Церкви в Україні. Одне із рішень Собору проголошувало, що «Українська Церква і надалі мусить лишитися під зверхністю Московського патріарха Тихона і мусить задовольнитися лише автономією». Саме така ситуація у внутрішньому церковному житті прямо відповідала і церковній політиці Гетьманату, який у церковному питанні, як і в інших, дотримувався ідей федералізму й негативно ставився до автокефалії Української Церкви. Сам Павло Скоропадський, на відміну від своїх попередників-соціалістів, був глибоко віруючого людяною, православним християнином, про що він прямо заявляє у своїх спогадах [20, с. 198]. Але не треба думати, що Павло Скоропадський був до кінця переконаним федералістом у церковному питанні. Саме антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм змусила Гетьмана від політики невтручання у внутрішньоцерковні справи поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та

підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства [23, с. 11].

Ця зміна поглядів у гетьманському уряді щодо церковного питання відобразилась на практичних кроках новопризначеного міністра віросповідань Олександра Лотоцького. Будучи досить освіченим церковним політиком, він виступив рішуче за втілення ідеї автокефалії Церкви. О. Лотоцький переконав кабінет міністрів (прем'єр-міністр – Ф. Лизогуб) у хибності його церковної політики, а у своєму виступі на Соборі від імені уряду О. Лотоцький проголосив необхідність автокефалії Української Церкви. Наступне керівництво України, тобто Директорія УНР, що прийшло на зміну Гетьманату, поставилося більш прихильно до відродження Української Церкви. Закон від 1 січня 1919 р. проголосував автокефалію УПЦ. Швидка зміна влади в Києві не дала можливості організаційно оформити автокефалію Української Церкви. Цю справу проводив новий міністр Іван Огієнко.

Від 1919 р. Марко Грушевський повністю поринає в процес українізації православних парафій, переконує селян і служить службу Божу українською мовою. Тоді це ще була велика новина, а перехід на іншу мову завжди супроводжується упередженнями. Того ж 1919 р. Марко Грушевський входить до складу Першого Українського кліру Великого кафедрального Софійського Собору, який було передано українцям. Він також був у комісії, яка приймала Софійський Собор від попереднього кліру. У протоколах Старокиївської української парафіяльної ради, складених улітку 1919 р., постійно фігурує ім'я М. Грушевського як активного учасника. Показово, що його ім'я бачимо і в перших українських службах Божих, які почали служити в малій і Великій Софії.

Діяльність Всеукраїнської Православної Церковної Ради була призупинена у зв'язку з окупацією Києва денікінськими військами восени 1919 р. До Києва на короткий термін повернувся Антоній (Храповницький). З подачі керівництва Російської церкви в Україні почались репресії проти священників-автокефалістів, які брали активну участь у створенні українських парафій і відправляли богослужіння українською мовою. Усім особам, причетним до діяльності УАПЦ, було заборонено вести священослужіння, а їх було позбавлено сану [8, с. 57; 9, с. 10].

У грудні 1919 р. Київ знову захопили загопи російської Червоної армії, і Всеукраїнська Православна Церковна Рада відновила роботу, оскільки мала юридичний статус, наданий радянською владою [24, арк. 5]. Марко Грушевський у 1920 р., будучи інструктором-організатором ВПЦР, наголошував: «Більшовики нарobili надзвичайний бешкет, задурманення глибоке як поміж українським духовенством, так і українськими мирянами, то бажано, щоб по всіх українських парафіях, як оновлених уже, так і російствующих, ще пройшов наказ» [24, арк. 7]. Імовірно, йдеться про офіційне визнання УАПЦ.

Що ж до слів М. Ф. Грушевського про «надзвичайний бешкет» більшовиків, то священник

мав на увазі провадження ними політики, внаслідок якої послаблювалися позиції церков і поглиблювався розкол між вірними. Наприклад, влада ніби з метою підтримки діяльності ВПЦР передавала їй найкращі церковні споруди, що до того належали російській церкві. Особливо гострою була суперечка за кафедральний собор Святої Софії, який проти волі єпископів Російської церкви в Україні отримала українська парафія. На думку керівників Московського патріархату, неприйнятними були також методи роботи самої ВПЦР, яка в організації церковного життя користувалась «революційними зразками»: засідання з веденням стандартних протоколів, розповсюдження листівок із закликами боротись проти «чорносотенної», «старорежимної» Російської церкви, громадянський устрій керівних органів Всеукраїнської спілки православних парафій, на відміну від єпископського управління Російської православної церкви.

Крім того, природне обурення «ортодоксальних» православних служителів церкви та мирян викликав «моральний стан» деяких автокефалістів – порушників церковних канонів, обов'язкових у Російській церкві, а саме: другий шлюб деяких священників, цивільний вигляд служителів культу (гоління бороди, коротке волосся, цивільний одяг у позаслужбовий час), вживання національної мови і творів сучасних світських українських композиторів у богослужінні, переклади українською мовою богослужбових книжок, які не були затвержені Св. Синодом єпископів Російської церкви в Україні. Отже, усі наведені чинники, звичайно, лише поглиблювали конфлікт між єпископами і парафіянами Російської православної церкви в Україні, з одного боку, та прихильниками автокефалії – з другого.

Підкреслимо, що взагалі церковні відносини того періоду були надзвичайно заплутаними й ускладненими. Так, керівництво Російської православної церкви декларувало своє прагнення встановити рівноправні відносини з тимчасовим органом по утворенню української церкви, тобто – ВПЦР, ніби не помічаючи того факту, що формально ці дві спільноти не могли вважатися рівноправними: ВПЦР була не церквою, а організацією мирян і священників (єрархічно нижчих духовних осіб), яка мала на меті утворення УАПЦ, що, у свою чергу, теж формально ще не була церквою – аж до I Всеукраїнського собору 1921 р. [25, арк. 22]. Більше того, ВПЦР не мала власного єпископату для створення церкви, і тому об'єктивно перебувала в залежності від Російської церкви, єпископи якої виробили своє ставлення до ВПЦР як до «церковних сепаратистів», «націоналістів» та «петлюрівців». Така позиція православного духовенства зумовлювалася, зокрема, подіями Визвольних змагань в Україні та русифікаторськими традиціями, притаманними російському православ'ю на національних окраїнах колишньої імперії. Наприклад, в «Архіпастирському зверненні» митрополита Володимира Богоявленського читаємо: «Нам

страшно чути, коли говорять про відокремлення південно-російської церкви від єдиної православної російської церкви. Після довготривалого сумісного життя чи будуть ці наміри розумними?» [12, с. 261].

З іншого боку, ВПЦР (через відсутність єпископату і, таким чином, залежність від московського патріархату) була змушена шукати і налагоджувати певні зв'язки з керівництвом Російської Православної Церкви. Проте відверта підтримка радянською владою Всеукраїнської спілки православних парафій і передача на її користь центральних київських міських храмів, унеможливили порозуміння між церквами і призвели до остаточного розриву відносин між ВПЦР та московським патріархом і, відповідно, єпископатом Російської православної церкви в Україні.

Згодом, на Соборі Київщини 22–26 травня 1921 р. було юридично оформлено автокефалію Української православної церкви і прийнято декілька важливих ухвал усупереч постановам московського патріархату, зокрема: спеціальну ухвалу щодо вирішення проблеми передачі Софійського собору та інших храмів українським парафіям; скасування заборони в священослужінні тих священників, які підтримували автокефальний рух; ухвалу з приводу ставлення до Всеукраїнського собору 1918 р. (нагадаємо, тоді вперше було офіційно поставлено питання про автокефалію, яке підтримане не було) як до зборів «ворогів українського церковно-визвольного руху», і тому ні постанов його, ні вищого керівного органу, тобто Священного Собору Єпископів України, не визнавати. Проте головної своєї мети зазначений Собор Київщини не досяг: прихильникам автокефалії Української православної церкви не вдалося домогтися того, щоб цю церкву очолили канонічно висвячені єпископи Російської православної церкви, які б здійснили подальшу висвяту єпископів та священників для УАПЦ [18, с. 53–60].

Отже, у роки становлення Українській автокефальній православній церкві довелося долати численні, здавалось би, нездоланні перешкоди. У справах розбудови УАПЦ продовжував свою діяльність і М. Ф. Грушевський. Так, у доповіді від 8–21 жовтня 1921 р., звертаючись до Всеукраїнської Православної Церковної Ради, він акцентував увагу на тому, як повинна проводитися робота в УАПЦ на українських теренах: «Зважаючи на те, що зараз провадиться цивільним урядом перереєстрація парафій, я послав пояснення парафії: не спішити реєструватись з огляду на чималі податки при реєстрації. А то через несвідомість свою, треба зазначити, що прийшов сам собою час українським автокефальним групам зареєструвати за собою любий храм у кожному селі, де таких храмів два, три чи й більш. Були випадки, що село й з одним храмом, (таких тут дуже багато) було зареєстровано за автокефалістами, хоча їх на три частини було менше, ніж ослов'ячених парафіян, і це через те, що ті вперед звернулись до уряду з реєстрацією. Протесту з боку останніх нема... І отже, хоча б маленька жвавність, або хоч зацікавленість формальним станом справи була проявлена, серед

діячів різної маси благовісників, і інструкторів організаторів і т.ін., а то не млявість помічалась, а навіть упертість у небажанні оформлювати справу!» [26, арк. 3]. З цього можна зробити висновок, що сама реорганізація, управління парафіями, які були під керівництвом УАПЦ, були досить важкими. Отже, М.Ф.Грушевський продовжував свою діяльність, щоб змінити становище УАПЦ і хотів реорганізувати всі парафії Церкви.

З метою підготовки власних кадрів священнослужителів, у вересні 1921 р. ВПЦР відкриває Пастирські курси. Проте, головним невіршеним питанням залишалось набуття власної єпархії, що дало б можливість говорити про УАПЦ в повному розумінні. Богдан Боцюрків пише про те, що майбутнє УАПЦ залежало від успішного вирішення проблеми українського єпископату [28, с. 231]. Керівництво Російської церкви в Україні не могло погодитись із виникненням окремої православної Української церкви з власним архієпископом на чолі, навіть якщо б один з кандидатів – канонічно висвячений Полтавський архієпископ Парфеній (Левицький), дійсно посів цю посаду. Щоб не допустити переходу Парфенія (Левицького) на бік ВПЦР, на нього посилюється адміністративний тиск [14, с. 26–34].

Ігумен Димитрій (Рудюк), викладач історії Української Церкви Київської Духовної Академії і Семінарії писав: «Деякі проблемними були відносини (з приводу діяльності УАПЦ) державного міністерства ісповідань УНР (у період 1917–1921 рр.) із натхненниками автокефалії – членами ВПЦР і, зокрема, з Василем Липківським, який не визнавав над Церквою державної опіки. Прикладом цього було ще одне проголошення автокефалії на травневих Микільських зборах 1920 р., всупереч Закону про автокефалію 1919 р.» [15, с. 528]. Певні розходження між Огієнком і Липківським існували і в поглядах на здобуття так званого канонічного єпископату для УАПЦ. Однак в Україні серед тихонівського єпископату не знайшлося таких, які підтримували б ідею автокефалії, за винятком вищезгаданого Полтавського архієпископа Парфенія, який згодом під тиском ворожих сил зрікся цього співчуття». Тож у травні 1921 р. відбувся Київський Губерніальний церковний Собор (Собор Київщини 22–26 травня 1921 р.). Через хворобу, протоієрей Марко Грушевський не зміг взяти в ньому участь. З архівних документів відомо, що він надіслав собор'янам привітання з проголошенням автокефалії УАПЦ і пошкодував, що не зміг приєднатися до них у цій знаменній події.

Митрополита УАПЦ Василя Липківського було висвячено шляхом «пресвітерської хіротонії», тобто за відсутності єпископів. За спогадами учасника тих подій Василя Потаєнка, все Софійське подвір'я було заповнене людьми, які поклали руки один одному на плечі під час цієї хіротонії. Це була не просто Всесоборна, це була всенародна, всеукраїнська висвята. Саме цей Собор згуртував тих активних священників, які брали участь в українізації церковного життя. Вони вважали, що повинні утворити новий український

єпископат, коли єпископ стане рідним батьком для селян–парафіян: не буде ними правити, а буде ходити по хатах, служити в селянській церкві, освячувати криниці, говорити з ними українською мовою, служитиме їм. Власне духовний батько – це ключове слово для автокефальних українських парафій.

Остаточне організаційне оформлення УАПЦ відбулося на Першому всеукраїнському церковному Соборі, що проходив протягом двох тижнів: 14–30 жовтня 1921 р. Тоді в Києві вже впевнено почувалася радянська більшовицька влада, яка із «співчутливого друга» згодом перетвориться на ворога українського церковно–визвольного руху 1920–х рр. XX ст. Уже на першому засіданні від 14 жовтня 1921 р. було проголошено утворення Української Автокефальної православної церкви. На засіданнях Собору також досить широко обговорювалася проблема ставлення до попередньої національної й церковної політики самодержавства. Так, 16 жовтня 1921 р. спеціальну промову з цього питання виголосив керівник церкви Василь Липківський («Революція церковна і світська після падіння царського трону») [20, с. 62]. Проте значно більше історичне значення мають резолюції цього Собору щодо організаційних та ідейно–теологічних засад діяльності УАПЦ.

Зокрема, Собор заявив про те, що він узяв на себе всю повноту влади в Українській церкві; припинив усі зв'язки з керівництвом Російської церкви в Україні; підтвердив автокефалію Української церкви, проголошену законом Директорії УНР у 1919 р. та постановою ВПЦР від 5 травня 1920 р.; обрав митрополита всієї України та єпископат УАПЦ; затвердив виборність кліру та духовенства; замінив єпископський синодальний церковний устрій всенароднособорноправним; постановив, що собор буде вищим керівним органом УАПЦ, а в перервах між соборами – ВПЦР; зрівняв у правах одружених і неодружених священників у справі набуття єпископського сану, дозволив носити цивільний одяг у позаслужбовий час і т.ін.; відкинув як неканонічну анексію Київської митрополії у XVII ст.; проголосив Всеукраїнський собор 1918 р. зборами ворогів українського народу; відновив широку участь мирян у справах керівництва церквою; постановив відродити народні релігійні звичаї в житті УАПЦ; наголосив на розвитку церковних братств та поширенню благовісництва.

Зауважимо, що до складання цих резолюцій долучився і М. Ф. Грушевський. Крім того, 24 жовтня 1921 р. Собор обрав протоієрея Марка Грушевського до списку кандидатів на висвячення в єпископи, а в липні наступного (1922) р. його було хіротонізовано, тобто висвячено на єпископа, і призначено духовним керівником Конотопської округи на Чернігівщині.

Протягом 1922–1923 рр. сім'я Марка Грушевського дуже бідувала, але не тільки від нестатків: 1922 р. його було заарештовано, і три тижні він провів у в'язниці. Переслідування поширилось і на його дітей – сина виключили з

другого курсу медичного інституту, виключили з інституту й доньку [17, с. 525]. Почасти шляхи митрополита УАПЦ Василя Липківського і уже єпископа Марка Грушевського дещо розійшлися з приводу суспільної, громадянської, національної, релігійної позицій.

Отже, як бачимо, незважаючи на те, що прихильники автокефалії підносили свою лояльність радянській системі, після 1921 р. влада почала все більше обмежувати діяльність УАПЦ, яку все частіше звинувачували у «націоналізмі» та «петлюрівщині». Документи свідчать, що всупереч перешкодам, український церковний рух продовжував розвиватись. Далі на порядку денному постали питання українізації (перекладу) богослужіння, запровадження принципу соборно–правності, влаштування церковних хорів, гуртків і братств, організації виходу друком часописів УАПЦ. ВПЦР неодноразово зверталась до органів влади з проханням дозволити вихід газет та часописів УАПЦ, подаючи до затвердження статuti, списки редколегій, але вся ця діяльність залишалась майже безрезультатною [7, с. 621].

Таким чином, повалення царського режиму в Росії та революційні події 1917 р. спричинили поглиблення загальної кризи Російської церкви, що, у свою чергу, покликано до життя церковно–визвольний рух в Україні. Цей рух мав на меті відродження Української православної церкви, відновлення її звичаїв, загальну українізацію церковного життя, його демократизацію, повернення до засад соборноправності та народо–правства. Перебіг подій під час боротьби за автокефалію української церкви показав, що єпископат Російської церкви в Україні не збирався поступатися своїми позиціями і чинив опір рухові за автокефалію, використовуючи задля цього всі наявні можливості. Діяльності з організації УАПЦ перешкоджала також і радянська влада, для якої надання певних пільг у справі набуття церковного майна, відібраного у Російської православної церкви, було тільки тимчасовою політикою перед розгортанням атеїстичного наступу, проти якого боровся Марко Грушевський.

Перспективи становлення УАПЦ та української незалежної держави в цілому, крім усього іншого, залежали від вирішення проблеми національної самосвідомості українців. Розуміючи це, українська інтелігенція спрямовувала свою суспільну працю на формування історичної пам'яті народу.

Список використаних джерел

1. Білокін, СІ., 1993. 'Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду', *Розбудова держави*, №1, с.8–19.
2. Верба, ІВ., 1996. 'Родина Грушевських в українській історичній науці 1920–х рр.', *Український історичний журнал*, №5, с.133–134.
3. Валіон, ОП., 2003. 'Роль М. С. Грушевського в національно–культурному відродженні українського народу (кін. XIX – поч. XX ст.) [Текст]': автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01, *Чернівецький національний ун–т ім. Юрія Федьковича*, Чернівці, 20 с.
4. Власовський, ІФ., 1977. 'Нарис історії Української Православної церкви: у 4 т.', Нью–Йорк, Бавнд Юрук: *Друкарня Української Православної Церкви в США*, Т.4, Ч.І (XX століття), 384 с.

5. Гирич, ІБ., 1996. 'Епістолярна спадщина Михайла Грушевського' (Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві), К.: Б.В., 107 с.
6. Дашкевич, ЯР., 2006. 'Михайло Грушевський як особа і особистість', В: Дашкевич Ярослав. *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*, Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, с.346–351.
7. Євлогій, митрополит, 1994. 'Шлях мого життя. Спогади митрополита Євлогія (Георгієвського) за розповідями Т. Манухіної', М.: *Московський робочий, Вид. Від. Всецерковного православного молодіжного руху*, 621 с.
8. Зінченко, АІ., 1993. 'Благовістія національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.', К.: *Освіта*, 256 с.
9. 'Зречення сану', 1930, *Пролетарська правда*, с.10.
10. Кучеренко, МО., 2004. 'До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням)', *Архіви України*, №4–6, с.157–175.
11. Кучеренко, МО., Панькова, СМ., Шевчук, ГВ., 2006. 'Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)', К.: *Кий*, 627 с.
12. 'Київські єпархіальні відомості', 1917, К.: *Тип. Києво-Печерської Успенської Лаври*, №32–33, с.260–261.
13. Липківський, ВК., 1959. 'Відродження Церкви в Україні 1917–1930', Торонто: *Українське вид-во «Добра Книжка»*, Вип.160, 335 с.
14. Липківський, ВК., 1961. 'Історія Української Православної церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви', Вінніпег: *Вид. накладом фундації Івана Гришчука*, 181 с.
15. Ляхощкий, ВА., 2000. 'Просвітитель: видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)', К.: *в-во ім. О. Теліги*, 528 с.
16. Пиріг, РЯ., 2007. 'Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.)', *Український історичний журнал*, Київ: «Дієз – продукт», №2, 63 с.
17. Преловська, ІМ., 2013. 'Джерела з історії Української автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української православної Церкви (1930–1939): монографія', К.: *Видавничий відділ УПЦ Київського патріархату*, 696 с.
18. Преловська, ІМ., 1996. 'Набуття власної єпархії Українською Автокефальною Православною Церквою', *Розбудова держави*, К., №8, с.53–60.
19. Преловська, ІМ., 1998. 'Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1–го Всеукраїнського православного церковного собору УАЦП 14–30 жовтня 1921 року': дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06, *НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*, К., 192 с.
20. Скоропадський, ПП., 1995. 'Спогади (кінець 1917 – грудень 1918)', К., Філадельфія, 310 с.
21. Тельвак, ВВ., 2009. 'Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття [Текст]': автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06, *Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*, К., 37 с.
22. Тельвак, ВВ., 2010. 'Національний міф в рецепції Михайла Грушевського', *Київська старовина*, №5, с.126–139.
23. Ульяновський, ВІ., 1997. 'Церква в Українській державі 1917–1920 рр., (доба гетьманату Павла Скоропадського)', К.: *Либідь*, 320 с.
24. 'Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України у м. Києві', Ф.3984, Оп.1, Спр.50, 19 арк.
25. Там само, Оп.1, Спр.64, 54 арк.
26. Там само, Оп.4, Спр.47 «А», 5 арк.
27. Шаповал, ЮІ., Верба, ІВ., 2005. 'Михайло Грушевський', К.: *Альтернативи*, 353 с.
28. Vociurkiw Bohdan, R., 1990. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919–22, *Geoffrey A. Hosking (ed) «Church, Nation and State in Russia and Ukraine»*, London: *Macmillan*, p.228–249.
- Historical Science 1920)', *Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal*, №5, s.133–134.
3. Valion, OP., 2003. 'Rol' M. S. Grushevs'kogo v nacional'no-kul'turnomu vidrodzhenni ukrai'ns'kogo narodu (kin. XIX – poch. XX st.) [Tekst] (The role of M. S. Hrushevsky in the national-cultural revival of the Ukrainian people (late XIX – early XX centuries) [Text]): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01, *Chernivets'kyj nacional'nyj un-t im. Jurija Fed'kovycha*, Chernivci, 20 s.
4. Vlasovs'kyj, IF., 1977. 'Narys istorii' Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' cerkvy: u 4 t. (Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: 4 t.), N'ju-Jork, Bavnd Juruk: *Drukarnja Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy v SShA*, T.4, Ch.I (XX stolittja), 384 s.
5. Gyrych, IB., 1996. 'Epistoljarna spadshhyna Myhajla Grushevs'kogo (The epistolary legacy of Mikhail Hrushevsky)' (Pokazhchyk do fondu №1235 u CDIA Ukrai'ny u m. Kyjevi), K.: *B.V.*, 107 s.
6. Dashkevych, JaR., 2006. 'Myhajlo Grushevs'kyj jak osoba i osobystist' (Mykhailo Hrushevsky as a person and person)', V: Dashkevych Jaroslav. *Postati: narysy pro dijachiv istorii', polityky, kul'tury*, L'viv: *L'vivs'ke viddilennja IUAD im. M. S. Grushevs'kogo NANU; LNU im. I. Franka*, s.346–351.
7. Jevlogij, mytropolyt, 1994. 'Shljah mogo zhyttja. Spogady mytropolity Jevlogija (Georgijevs'kogo) za rozpovidjamy T. Manuhinoi' (The Way of My Life. Memoirs of Metropolitan Eulogy (Georgievsky) according to T. Manukhina's stories)', M.: *Moskovs'kyj robochij, Vyd. Vid. Vsecerkovnogo pravoslavnogo molodizhnogo ruhu*, 621 s.
8. Zinchenko, AI., 1993. 'Blagovistja nacional'nogo duhu: Ukrai'ns'ka cerkva na Podilli v pershij tretyni XX st. (The Annunciation of the National Spirit: Ukrainian Church in Podillya in the first third of the twentieth century)', K.: *Osvita*, 256 s.
9. 'Zrechennja sanu (Denial of dignity)', 1930, *Proletars'ka pravda*, s.10.
10. Kucherenko, MO., 2004. 'Do istorii' l'vivs'kogo periodu zhyttja Myhajla Grushevs'kogo (za rodynnym lystuvannjam) (By the history of the Lviv period of life of Mykhailo Hrushevsky (by correspondence))', *Arhivy Ukrai'ny*, №4–6, s.157–175.
11. Kucherenko, MO., Pan'kova, SM., Shevchuk, GV., 2006. 'Ja був i' h starshyj syn (rid Myhajla Grushevs'kogo) (I was their eldest son (the genus of Mikhail Hrushevsky))', K.: *Kyj*, 627 s.
12. 'Kyiv's'ki jeparhial'ni vidomosti (Kyiv diocesan information)', 1917, K.: *Typ. Kyjevo-Pechers'koi' Uspens'koi' Lavry*, №32–33, s.260–261.
13. Lypkivs'kyj, VK., 1959. 'Vidrodzhennja Cerkvy v Ukrai'ni 1917–1930 (Revival of the Church in Ukraine 1917–1930)', Toronto: *Ukrai'ns'ke vyd-vo «Dobra Knyzhka»*, Vyp.160, 335 s.
14. Lypkivs'kyj, VK., 1961. 'Istoriya Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' cerkvy. Rozdil VII: Vidrodzhennja Ukrai'ns'koi' Cerkvy (History of the Ukrainian Orthodox Church. Section VII: The Renaissance of the Ukrainian Church)', Vinnipeg: *Vyd. nakladom fundacii' Ivana Gryshchuka*, 181 s.
15. Ljahoc'kyj, VA., 2000. 'Prosvitytel': vydavnycho-redakcijna dijalt' Ivana Ogijenka (mytropolity Ilariona) (Illuminator: publishing and editing activity of Ivan Ogienko (Metropolitan Ilarion))', K.: *v-vo im. O. Teligy*, 528 s.
16. Pyrig, RJ., 2007. 'Central'na Rada j nimec'ke vijs'kove komanduvannja v Ukrai'ni: problemy vzajemovidnosyn (ljutyj-kviten' 1918 r.) (Central Rada and German Military Command in Ukraine: problems of mutual relations (February–April 1918))', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, Kyi'v: «Dijez – produkt», №2, 63 s.
17. Prelov's'ka, IM., 2013. 'Dzherela z istorii' Ukrai'ns'koi' avtokefal'noi' Pravoslavnoi' Cerkvy (1921–1930) – Ukrai'ns'koi' pravoslavnoi' Cerkvy (1930–1939): monografija (Sources on the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939): monograph)', K.: *Vydavnychij viddil UPC Kyi'vs'kogo patriarhatu*, 696 s.
18. Prelov's'ka, IM., 1996. 'Nabuttja vlasnoi' ierarhii' Ukrai'ns'koju Avtokefal'noju Pravoslavnoju Cerkvoju (The acquisition of his own hierarchy by the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church)', *Rozbudova derzhavy*, K., №8, s.53–60.
19. Prelov's'ka, IM., 1998. 'Istoryko-dzhereloznavchij analiz materialiv 1–go Vseukrai'ns'kogo pravoslavnogo cerkovnogo soboru UACP 14–30 zhovtjnja 1921 roku (Historical and source analysis analysis of materials of the 1st All-Ukrainian Orthodox

References

1. Bilokin', SI., 1993. 'Spomyny Myhajla Grushevs'kogo pro Central'nu Radu (Mikhail Hrushevsky's remarks about the Central Rada)', *Rozbudova derzhavy*, №1, s.8–19.
2. Verba, IV., 1996. 'Rodyna Grushevs'kyh v ukrai'ns'kij istorychnij nauci 1920–h rr. (Hrushevsky Family in Ukrainian

Church Cathedral UACRP October 14–30, 1921): dys. ...
kand. ist. nauk: 07.00.06, *NAN Ukraï'ny, In–t ukr. arheografii' ta
dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo*, K., 192 s.

20. Skoropads'kyj, PP., 1995. 'Spogady (kinec' 1917 – gruden'
1918) (Memories (end of 1917 – December 1918))', K., Filadel'fija,
310 s.

21. Tel'vak, VV., 2009. 'Recepcija tvorchoi' spadshhyny
Myhajla Grushevs'kogo v istorychnij dumci kincja XIX – 30–h rokiv
XX stolittja [Tekst] (Reception of the creative heritage of Mikhaïl
Hrushevsky in the historical thought of the late 19th and 30th years of
the twentieth century [Text]): avtoref. dys... d–ra ist. nauk: 07.00.06,
Nac. akad. nauk Ukraï'ny, In–t istorii' Ukraï'ny, K., 37 s.

22. Tel'vak, VV., 2010. 'Nacional'nyj mif v recepcii' Myhajla
Grushevs'kogo (National myth in the reception of Mikhaïl
Hrushevsky)', *Kyi'vs'ka starovyna*, №5, s.126–139.

23. Ul'janovs'kyj, VI., 1997. 'Cerkva v Ukraï'ns'kij derzhavi
1917–1920 rr., (doba get'manatu Pavla Skoropads'kogo) (Church
in the Ukrainian state of 1917–1920, (the day of the Hetmanate of
Pavlo Skoropadsky))', K.: *Lybid'*, 320 s.

24. 'Central'nyj Derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady
i upravlinnja Ukraï'ny u m. Kyjevi (Central State Archive of the
Supreme Power and Administration of Ukraine in Kyiv)', F.3984,
Op.1, Spr.50, 19 ark.

25. Tam samo, Op.1, Spr.64, 54 ark.

26. Tam samo, Op.4, Spr.47 «A», 5 ark.

27. Shapoval, Jul., Verba, IV., 2005. 'Myhajlo Grushevs'kyj
(Michael Hrushevsky)', K.: *Alternatyvy*, 353 s.

28. Bociurkiw Bohdan, R., 1990. The Rise of the Ukrainian
Autocephalous Orthodox Church, 1919–22, *Geoffrey A. Hosking
(ed) «Church, Nation and State in Russia and Ukraine»*, London:
Macmillan, p.228–249.

* * *